

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БОСПОРСЬКОГО ЦАРСТВА: ОКРЕМІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Гутів Б.І.,

доктор філософії в галузі знань «Право», доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8535-3590> e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Становлення та розвиток Боспорського царства: окремі історико-правові аспекти.

У статті йдеться про Боспорське царство як одну з держав, яка зуміла уникнути анексії з боку Риму та зберегла свою автономію упродовж кількох століть. Ця держава була розташована у Східному Криму і у західній частині Таманського півострова. Її столицею був Пантікапей (сучасна Керч), який в давнину був оточений кочовими (переважно скіфськими та сарматськими) народами.

Встановлено, що спочатку тут правила династія Археанактидів, а з 438 по 109 рр. до н. е. – династія Спартокідів. Саме за правління Сатира I, Левкона I, Перісада I, Євмела I у IV ст. до н.е. Боспорське царство з центром у Пантікапей досягло найбільшої могутності, склалася авторитарна система правління, а відтак, Боспор став вважатись царством з монархічною формою правління.

Автором проаналізовано правову систему Боспорського царства. З'ясовано, що основними джерелами права були: законодавча діяльність царів Боспору, право грецьких міст-полісів, що входили до складу Боспорського царства, та звичаї місцевих племен. Норми цивільного права захищали інтереси рабовласників. Визначались такі дві основні форми власності, як: державна і приватна. У власності перебували земля, раби, худоба та рухоме майно. Основними видами договорів були: купівля-продаж, міна, позика та дарування.

Також автором охарактеризовано складний характер шлюбно-сімейних відносин. Угоди про майбутній шлюб зазвичай укладалися за рішенням батьків. Законний шлюб впливав з егтієсії – формальної приватної угоди між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим чи його батьком, з іншого.

У сфері кримінального права автором встановлено, що основними видами злочинів були: злочини проти держави, проти громади та проти конкретної приватної особи. Проте, найтяжчі злочини часто називали адікією – гріхом перед богами. Шкода могла бути фізичною, моральною або матеріальною.

Ключові слова: Боспорська держава, Пантікапей, династія Спартокідів, Північне Причорномор'я, Східний Крим, Керченський півострів, грецькі міста-поліси.

Hutiv B.I. Formation and development of the Bosphorus kingdom: separate historical and legal aspects.

The article talks about the Bosphorus kingdom as one of the states that managed to avoid annexation by Rome and preserved its autonomy for several centuries. This state was located in the Eastern Crimea and in the western part of the Taman Peninsula. Its capital was Panticapei (modern Kerch), which in ancient times was surrounded by nomadic (mainly Scythian and Sarmatian) peoples.

It has been established that the Archeanactid dynasty ruled here at first, and from 438 to 109 B.C. – Spartokids dynasty. It was during the reign of Satyr I, Leukon I, Perisades I, Eumela I in the 4th century B.C. the Bosphorus kingdom with its center in Panticapei reached its greatest power, an authoritarian system of government developed, and therefore, Bosphorus came to be considered a kingdom with a monarchical form of government.

The author analyzed the legal system of the Bosphorus kingdom. It was found that the main sources of law were: the legislative activity of the kings of Bosphorus, the rights of the Greek city-polises that were

part of the Bosphorus kingdom, and the customs of local tribes. Norms of civil law protected the interests of slave owners. Two main forms of ownership were defined: state and private. Land, slaves, cattle and movable property were owned. The main types of contracts were: purchase and sale, mine, loan and donation.

The author also characterized the complex nature of marital and family relations. Agreements on the future marriage were usually concluded by the decision of the parents. A legal marriage resulted from an *egglesia*, a formal private agreement between the head of the bride's family, on the one hand, and the groom or his father, on the other.

In the field of criminal law, the author established that the main types of crimes were: crimes against the state, against the community, and against a specific private person. However, the most serious crimes were often called *adikia* – a sin before the gods. The damage could be physical, moral or material.

Key words: The Bosphorus state, Panticapei, the Spartokids dynasty, the Northern Black Sea region, the Eastern Crimea, the Kerch Peninsula, Greek polis cities.

Постановка проблеми. На теперішньому етапі свого розвитку українська історико-правова наука потребує якомога більшого висвітлення витоків нашої державності, особливо на тих територіях, які були цинічно захоплені та анексовані російською федерацією з 2014 р. Дослідження такої держави як Боспорське царство, яке розташовувалося в східній частині Кримського півострова, дає нам змогу додатково аргументувати приналежність цієї етнічної території до складу сучасної України. Проаналізувавши державний устрій та правову систему Боспорського царства, ми пересвідчуємося, що Україна має тривалий шлях як державо-, так і правотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти становлення державності та права на територіях Північного Причорномор'я, зокрема у Боспорському царстві, досліджували такі українські вчені, як І. Бойко, О. Гавриленко, В. Иванов, Т. Сироїд, М. Страхов та ін. Серед іноземних науковців доцільно виділити Д. Хінда (J. Hind), М. Халамуса (M. Halamus), П. Делігіанніса (P. Deligiannis).

Метою даного дослідження є аналіз передумов утворення, державного устрою та правової системи Боспорського царства як держави, яка існувала на етнічній території сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з мікенської епохи, грецькі мореплавці та колонізатори виявляли інтерес до Чорного моря та багатих країн, що його оточували. Загалом, Чорне море було непривітним для середземноморських мореплавців, оскільки морепластво в його водах було важким, а країни, що його оточували, населяли дикі народи, які вбивали тих, хто висаджувався на їхні береги. Окрім цього, хаос XII ст. до н.е., в якому потонув грецький світ, спустошливі набіги морських народів на всю територію Східного Середземномор'я, руйнування «Мікенської співдружності», розпад палацової суспільно-політичної системи та їхні наслідки віддалили грецьких мореплавців від Чорного моря.

Греки повернулися до Чорного моря у VIII-VII ст. до н.е., коли могутні кочівники-кіммерійці контролювали регіон на півночі моря. З VIII ст. до н.е. іонійські греки почали колонізувати береги Чорного моря, мирно оселяючись переважно в невеликих місцевих містах, які перетворювали на грецькі колонії. Першими грецькими поселенцями на цій території, ймовірно, були тейяни (з міста-держави Теос в Іонії), які заснували Фанагорію. За ними прийшли клазомени, мілетці (або мілетяни) та інші іонійці. На Кіммерійському Боспорі афіняни заснували колонії, фактично фортеці, біля великих давньогрецьких міст, щоб запровадити свій контроль: Афінеум біля Феодосії, Німфей біля Пантікапея і, вірогідно, Стратоклею біля Фанагорії. Відтак, кіммерійське узбережжя Боспору опинилося під афінським протекторатом, що забезпечило постачання міст Егейського моря зерном та іншими продуктами харчування [1].

Грецькі міста-держави були однотипними за походженням, економікою, суспільно-політичним ладом, правовою системою. Розквіт міст припадає на V-IV ст. до н.е. Більшість міст-держав проіснувала до середини V ст. н.е. Об'єднавчі тенденції між полісами з часом зумовили створення Боспорського царства [2, с. 24].

А саме, у першій половині V ст. до н.е. існуючі в східній частині Криму і на Таманському півострові грецькі колонії об'єдналися у Боспорське царство. Їхнє об'єднання, швидше за все, було засобом ефективного протистояння постійному тиску сусідніх племен. Культурно різноманітне Боспорське царство та його сусідні землі приймали жителів міст грецького походження, членів племен таврів і меотів, кочівників із величезного євразійського степу та, що не менш важливо, римлян,

які вперше з'явилися в регіоні в першій половині I ст. до н.е. Однак, греки відіграли основну роль в заснуванні цієї держави; саме грецький елемент допоміг заснувати та зміцнити Боспорське царство. Столицею Боспорського царства став Пантікапей (сучасна Керч), який у давнину був оточений кочовими (переважно скіфськими та сарматськими) народами [3, с. 221].

Вже в середині IV ст. до н.е. після об'єднання ще кількох грецьких міст Боспор перетворився у значну за своїми розмірами державу, що займала увесь Керченський півострів, Таманський півострів, а також прилеглу до Тамані територію низу Кубані і східний берег Азовського моря. До її складу увійшли великі міста-держави Північного Причорномор'я: Фанагорія, Гермонасса, Феодосія; невеличкі міські центри: Мірмекій, Німфей, Кіммерік та ін. А крім того, землі, заселені великими племенами синдів, торетів, дандаріїв і гісесів, які не мали ще своєї державності [4, с. 158-159].

Боспорські греки, їхні правителі-варвари та інкорпоровані народи побудували стабільне і самобутнє суспільство та культуру по обидва боки Кіммерійського Боспору. Боспор мав унікальне поєднання населення, природних ресурсів та географічного положення з європейського боку, що захищало його від основної загрози кочових набігів та міграційних рухів двома системами валів і ровів. Наприкінці V-IV ст. у ньому з'явилися сильні і талановиті окремі династії, які правили упродовж тривалих періодів і забезпечили Боспору престиж, який зберігся і в досить важкі часи першої половини III – початку II ст. [5, с. 510].

Спочатку тут правила династія Археанактидів, а з 438 р. до н.е. – династія Спартокідів. У III ст. до н.е. один із представників династії Спартокідів Євмел проголосив себе царем; власне з того часу Боспор вважається царством [6, с. 37]. Спартокіди (грец. *Σπάρτοκίδαι*) – династія боспорських правителів, що перебувала при владі в 438-109 рр. до н.е. Назву вона дістала від засновника династії Спартока I (правив у 438-433 рр. до н.е.), який, за різними версіями, походив із фракійської, скіфської або меотійської знаті. За правління Спартокідів (Сатира I, Левкона I, Перісада I, Євмела I) у IV ст. до н.е. Боспорське царство з центром у Пантікапеї досягло найбільшої могутності. Боспорське царство стало одним з головних постачальників хліба до Афін, завоювало Феодосію, підкорило синдів та інші племена Прикубання, східну частину Приазов'я. За правління Спартока III (304-284 рр. до н.е.) в дельті Дону було засноване місто Танаїс, запроваджено єдиний царський титул «басилевс» [7, с. 92].

Щодо державного устрою, то існують різні погляди науковців щодо форми правління Боспорського царства. На нашу думку, не має конкретної відповіді на це запитання, оскільки під час правління різних династій та в різні періоди форма правління цієї держави відрізнялася.

Спочатку Боспорська держава була союзом грецьких полісів, кожний з яких зберігав певну самостійність у внутрішніх справах. Характер влади перших правителів Боспору Археанактидів був своєрідним. Усі вони вважалися архонтами Пантікапея і всього Боспору. Однак, якщо в грецьких державах посада архонта була тимчасовою, то в Боспорській державі вона мала характер спадкової влади. У 438 р. до н.е., як вже зазначалося, влада перейшла до династії Спартокідів, які, як це було й раніше, вважалися архонтами Боспору і водночас царями підвладних варварських племен. При цьому влада боспорських правителів поступово посилювалася, все більше наближаючись до монархічної [4, с. 160]. У IV ст. до н.е. у Боспорському царстві був відомий інститут співправителів, коли Левкон I отримав європейський Боспор, а Горгіпп – азіатський.

Дослідниками відзначається, що вже з часу правління Мітрідата Євпатора Боспорська держава за формою правління стала монархією, на думку деякого з фахівців, із яскраво вираженими східноелліністичними рисами. У цей період, а точніше ще на початку III ст. до н.е., подвійний титул в найменуванні боспорських правителів («архонт» та «цар») зникає. Це свідчить про зміцнення царської влади. Влада монарха посилювалася настільки, що вже Спарток III, як потім й усі інші правителі Боспорського царства, став відкрито називати себе царем усього Боспору [4, с. 160]. Поступово ліквідувалися деякі форми самоврядування і демократичні установи, що виникли у ранній період існування грецьких міст у Причорномор'ї [8, с. 46].

Функції центрального управління здійснювало найближче оточення царя. Монарх призначав із середовища вищої придворної знаті різноманітних управителів. Центральний апарат управління становили: міністр палацу, особистий секретар, начальник фінансів, охоронці царських скарбів і скарбниці, керуючий справами релігійних культів, спальник та ін. Для зв'язку із сусідніми племенами і державами при дворі утримувалися перекладачі [6, с. 38].

Окрім царя, в Боспорській державі упродовж усієї її історії існував такий орган, як Народні збори. Про це свідчить низка доказів, з-поміж яких одним з основних було оповідання Діодора

про Пантікапейські Народні збори 309 р. до н.е. Здебільшого вони були вищим законодавчим органом, який: приймав закони, обирав посадових осіб, регулював морську торгівлю, укладав договори тощо.

Щодо правової системи Боспорської держави, то слід сказати, що збереглося дуже мало відомостей про джерела права. Однак відомо, що основним джерелом права була законодавча діяльність царів Боспору. Крім неї, існували такі джерела, як право грецьких міст-полісів, що входили до складу Боспорського царства, і звичаї місцевих племен. Певний вплив мали також інститути римського приватного права [9, с. 22].

Норми цивільного права захищали інтереси рабовласників. Регулювалися майнові відносини, насамперед державної та приватної власності на землю, рабів, худобу, рухоме майно. Здебільшого власниками земель були боспорська знать і місцева аристократія. Землі належали також і храмам. Усі землевласники могли користуватися землею, виконуючи певні службові обов'язки та повинності на користь царя, який вважався верховним власником усіх земель. Товарне виробництво, жвава внутрішня і зовнішня торгівля стимулювали розвиток зобов'язального права, договірних відносин [6, с. 39]. Відтак, договори міни та купівлі-продажу набули розповсюдження. Як правочини договірних (консенсуального) характеру вони були одними з найпоширеніших угод у побуті народу. Укладення їх відбувалося у словесній або письмовій формі, після чого здійснювалася передача речей та грошей [10, с. 85]. Також відомо, що існували договори позики та дарування.

Шлюбно-сімейні відносини мали низку особливостей. Для укладення цілковито законного шлюбу було необхідне дотримання певних обов'язкових умов. Угоди про майбутній шлюб зазвичай укладалися за рішенням батьків. Законний шлюб впливав з егієсії – формальної приватної угоди між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим чи його батьком, з іншого; або ж із епідікасії – передачі за рішенням суду дочки-спадкоємиці найближчому родичу за чоловічою лінією, який мав на це право, притому шляхом урочистого введення нареченої до фратрії чоловіка шлюб набував легітимності з погляду норм релігії та сімейного права. Характерною властивістю боспорського права було те, що шлюбні відносини значною мірою перебували під контролем громади. Про розлучення фактично ніяких згадок не збереглося [11, с. 81-82].

Щодо кримінального права, то у північнопричорноморських полісах під злочином розуміли дію, що завдавала шкоди державі, громаді або конкретній приватній особі. Шкода могла бути фізичною, моральною чи матеріальною. Найтяжчі злочини часто називали адікією – гріхом перед богами. Суб'єктами злочину могли бути лише вільні громадяни чи особи, прирівняні до них (проксени), а також негромадяни полісів. Раби несли інакшу відповідальність. За здійснений ними злочин відповідав їхній господар [12, с. 46]. Найтяжчими злочинами вважалися повстання, змова та замах на життя царя, державна зрада тощо. Каралися також злочини проти особи, власності. З-поміж видів покарання застосовувалися: смертна кара, конфіскація майна, штрафи. До нас дійшло небагато свідчень про судочинство у Боспорському царстві. Вірогідно, що судочинство здійснювали цар із своїми наблизеними, які зналися на судових справах, і місцеві правителі. Крім того, існувала посада судового виконавця [6, с. 39].

Висновки. Слід підсумувати, що Боспорське царство займало визначне місце в історії Північного Причорномор'я. Попри те, що існувала велика ймовірність конфлікту між осілими греками та кочовими племенами, вони здебільшого співіснували доволі дружньо та протистояння між ними, як правило, були рідкісними.

Можемо констатувати, що Боспорське царство було досить динамічною та добре організованою державою. За формою правління воно мало певні відмінності в різні періоди свого існування, проте вже за часів правління династії Спартоکیدів набуло всіх ознак монархії з східноелліністичними рисами. А самі Спартокіди, які, незважаючи на свою «варварську» спадщину, були певною мірою прототипом елліністичних монархів, принесли величезне багатство та процвітання Боспорській державі.

Список використаних джерел:

1. Deligiannis P. The Kingdom of the Cimmerian Bosphorus: History and Military forces. URL: https://www.academia.edu/18912638/The_Kingdom_of_Cimmerian_Bosphorus_History_and_Military_forces.
2. Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). Тернопіль: Вектор, 2011. 378 с.

3. Halamus M. Annexing the Near East and Long-Lasting Bosphoran Autonomy. *Eos CV*. 2018. V. 105. P. 221–238. URL: https://www.academia.edu/42979938/Annexing_the_Near_East_and_the_Long_Lastig_Bosporan_Autonomy.
4. Страхов М.М. Основні риси державного ладу Боспорського царства. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 7(2). С. 158–163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_1999_7%282%29_25.
5. Hind J. The Bosphoran Kingdom. *Cambridge Ancient History*. Cambridge University Press, 1994. P. 476–511. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/cambridge-ancient-history/bosporan-kingdom/3202ED95CBFD048320F8FE01CD427BB3>.
6. Іванов В.М. Історія держави і права України: Підручник. Київ: МАУП, 2007. 552 с.
7. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 232 с.
8. Гавриленко О.А. Боспоро-римські взаємини у другій половині I ст. до н.е. – третій чверті III ст. н.е.: історико-правове дослідження. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 34. С. 46–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_34_10.
9. Бойко І.Й. Становлення державності та права на території сучасної України в прадавню добу. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2021. Випуск 73. С. 14–27. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11367/11700>.
10. Гавриленко О.А. Договори міни та купівлі-продажу в античних державах Північного Причорномор'я (історико-правове дослідження). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 39. С. 79–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2007_39_13.
11. Гавриленко О.А. Нормативна регламентація укладення та розірвання шлюбу в античних державах Північного Причорномор'я: історико-правове дослідження. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 75–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_41_13.
12. Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я. *Право і Безпека*. 2002. № 1. С. 45–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2002_1_12.
13. Гавриленко О.А. Античне міжнародне право в контексті міждержавних відносин у Північному Причорномор'ї (кінець VII ст. до н.е. – VI ст. н.е.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2014. № 1144, Вип. 4(2). С. 6–10. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhMv_2014_1144_4\(2\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhMv_2014_1144_4(2)_3).